

Nové prístupy ku skúmaniu lexikálnych inovácií*

Jana Kišová

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta,
Univerzita Komenského, Bratislava

Pre súčasnú modernú lingvistiku, rovnako ako pre ostatné vedné odbory, je charakteristické, že si vytvára vzťahy a využíva poznatky, metódy a prístupy iných, samostatných vedných odborov, spolupracuje s nimi a nadobúda tak výrazne interdisciplinárny charakter. Svedčia o tom najmä mnohé novovyprofilované disciplíny, ako napríklad sociolingvistika, etnolingvistika, psycholingvistika, neurolingvistika, lingvokulturológia či kognitívna lingvistika, formujúce sa stieraním pevných hraníc a ich prestupnosťou, pričom tieto prechody sú celkom plynulé a prirodzené. K priepustnosti hraníc medzi jednotlivými disciplínami dochádza približne od začiatku 70. rokov, a to v dôsledku tzv. komunikačno-pragmatického obratu. Kým dovtedy v jazykovede dominovali prísne štrukturalistické metódy, po spomenutom obrate sa lingvistika otvorila novým prístupom, myšlienkam, metódam a rozšírila tak pole svojej pôsobnosti. Práve kríženie metód viacerých disciplín prinieslo odvtedy vo vede najviac nových poznatkov z rôznych oblastí vôbec (Černý, 1996).

V našom príspevku sa sústreďíme na nové prístupy, ktoré je možné uplatniť pri skúmaní neologizmov. V centre pozornosti tu stojí kognitivistický a sociolingvistický prístup. Preto sme si pri interpretácii nového lexikálneho materiálu zvolili práve spomenuté teórie, lebo obidve tieto disciplíny majú v podstate spoločný predmet záujmu (pravda, každá z inej perspektívy) a pri dôkladnejšej analýze tu možno nájsť niekoľko spoločných styčných bodov. Cieľom nášho príspevku je nájsť paralely medzi týmito koncepciami, preto ako celok má skôr teoretický charakter.

V kognitívno-lingvistickej teórii (najmä poľskej proveniencie) je jazyk definovaný nasledovne: „Jazyk je súčasťou poznávania a poznania, podieľa sa na tom, ako svetu rozumieme, ako ho kategorizujeme, aký obraz sveta si vytvárame a ako ho podávame ďalej“ (Vaňková a kol., 2005, s. 21).

S tým, ako pomenujeme (aj nové) javy, vzťahy, predmety a súvislosti, úzko súvisí tiež **prirodzená orientácia** človeka vo svete a z toho vyplývajúca **prirodzená kategorizácia** entít v závislosti od ich interpretácie jazykovým spoločenstvom, ktorá je osobitá a istým spôsobom špecifická v každom jazyku. Práve spôsob prirodzenej orientácie a kategorizácie je to, čím sa jednotlivé jazyky od seba odlišujú, a tak ponúkajú odlišný pohľad na svet. To, ako vnímame svet prostredníctvom jazyka, vytvára tzv. **jazykový obraz sveta**. Ten však nie je nemenný – ako z hľadiska vývinu, tak i z hľadiska súčasného používania jazyka v jednotlivých komunikačných sférach. Jazyk na jednej strane uchováva poznatky o premenách spoločnosti, každodenného života, myslenia i prežívania jeho nositeľov, na strane druhej sa mení, čo je spôsobené hlavne dynamikou potrieb jeho používateľov, zmenou spôsobu ich života, vyznávaných hodnôt a stavu poznania (Dolník, 2002, s. 21), ďalej v súčasnosti veľmi dominantnou celosve-

tovou globalizáciou, európskou integráciou, všadeprítomnou a akcentovanou multikulturálnosťou a dynamikou vôbec. Dôležité pritom je vnímať tieto zmeny ako plynulé, pozvoľné a prirodzené. Takýto pohľad na jazykový obraz sveta a jeho premeny možno dať do súvislosti azda i s Mathesiovým pojmom **pružnej stability** (porov. aj Mathesius, 1932, s. 17, s. 30; Vaňková a kol., 2005, s. 53) – na jednej strane jazyk reflektuje všetky zmeny odohrávajúce sa v spoločnosti, na strane druhej zostáva vo svojej podstate nemenný. Veľmi všeobecne možno vyčleniť dva výrazné faktory ovplyvňujúce meniacu sa mimojazykovú sféru, a síce jednak **oblasť médií a publicistiky** vrátane reklamy a jednak **sféru popularizácie vedy a vedeckých poznatkov**.

Spomenuté komunikačné sféry vyčleňuje aj J. Bosák (1995, s. 25) vo svojej novšej koncepcii stratifikácie slovenského národného jazyka ako sféry masovej informácie a sféry vedy a jej popularizácie. V súčasnosti sa totiž v praxi stretáme s celým spektrom rozličných tzv. „podjazykov“, ktoré vyčleníme ako prieniky Bosákom naznačených (jedenástich) komunikačných sfér a (šiestich) typov komunikácie, a tak dokážeme celoplošne a flexibilne rozvrstviť náš jazyk a charakterizovať jeho štandardizované straty. Dominantnou sférou tu bude sféra bežného každodenného života, výrazne ovplyvnená médiami a popularizáciou, v prieniku s celospoločenskou a bežnou komunikáciou ako **prototypická sféra komunikácie**. Ako prototypickú, a v porovnaní s ostatnými ako bezpríznačnú, sféru ju vyčleňujeme preto, že práve tu stoja v centre pozornosti záležitosti spojené s plnením a uspokojovaním primárnych potrieb človeka (či už je to stravovanie, odievanie, bývanie alebo spôsob života Slovákov vôbec). Tu sa používa „jazyk“, s ktorým prichádzajú do kontaktu denno-denne všetci členovia každej lingvosociety bez ohľadu na ich rozdielne sociolingvistické diferenciacie (vek, profesné zameranie či záujmy) oproti napríklad skupinovej komunikácii v podobe odborného jazyka, profesijných žargónov a podobne. Taktiež je to sféra, kde sa takmer v najväčšej miere môže uplatniť **subjektívnosť**, ktorá stojí v základe našej preferencie pri výbere konkrétnych jazykových prostriedkov v komunikácii.

Domnievame sa, že predmet nášho záujmu – **neologizmy** – je priam ukázkovým príkladom toho, ako jazykovo uchopujeme meniacu sa mimojazykovú realitu¹. Slovami J. Bosáka (1995, s. 28; s. 32) – sú to lexikálne jednotky, ktoré „vznikajú prevažne v pracovnej a v bežnej dorozumievacej sfére, prenikajú do spisovného jazyka a vyvolávajú pohyb v slovnej zásobe, lebo sa uplatňujú ako variantné a konkurenčné prostriedky. Prevažne sú štýlovo príznakové – vznikli ako **špecifické prostriedky** v istej komunikačnej sfére na základe **špecifických komunikačných potrieb**, a to v **sociálnej interakcii** príslušníkov daného spoločenstva, ale ich realizačnou variétou sa stáva spisovný jazyk“ (zvýraznila J. K.).

Vychádzajúc z vlastností jazykového obrazu sveta tak, ako ich interpretujú autorky vyššie citovanej monografie *Co na srdci, to na jazyku... Kapitoly z kognitívnej lingvistiky* (2005, s. 52 – 56), pokúsime sa hľadať paralely medzi príslušnými koncepciami.

¹ V úvodnej časti príspevku sme už naznačili jeho teoretický charakter, preto tu explicitne nevenujeme dôkladnejšiu pozornosť analýze konkrétnych inovačných prvkov z hľadiska zvolených koncepcií. Avšak táto problematika je podrobne spracovaná v dizertačnej práci autorky (Kišová, Jana: *Súčasný jazyk a neologizmy*. [Dizertačná práca]. Bratislava: Univerzita Komenského, 2009, s. 42 – 61), ako aj v iných čiastkových výstupoch autorky.

Východiskom je pre nás kognitivistická teória a cieľom pokus o jej aplikáciu na sociolingvistickú teóriu jazyka.

Jednou z dominantných vlastností jazykového obrazu sveta je jeho **heterogénnosť**, to znamená, že jazykový obraz sveta nie je homogénny, jeho základ tvorí sféra každodenne prežívaného prirodzeného sveta, ktorá zodpovedá praktickému zaobchádzaniu so svetom (Vaňková a kol., 2005, s. 53). Zo sociolingvistického pohľadu ani náš národný jazyk nie je jednoliatym útvarom, ba práve naopak, výrazne sa diferencuje, a to najmä z hľadiska jeho používania v konkrétnych komunikačných situáciách. Diferencovaný najmä preto, aby plnohodnotne dokázal uspokojiť vyjadrovacie potreby členov lingvosociety, ako i preto, aby verne dokázal odraziť mimojazykovú realitu. Tak, ako v centre jazykového obrazu sveta stojí už vyššie spomenutá sféra každodenne prežívaného prirodzeného sveta, tak i v centre nášho jazyka stojí jazyk, prostredníctvom ktorého dokážeme tento svet v každodennej komunikácii jazykovo uchopovať. V súvislosti s tým nemožno obísť jeden z kľúčových sociolingvistických pojmov, a to tzv. **bežný hovorený jazyk**, ktorým J. Bosák (1995, s. 20) neoznačuje žiadnu konkrétnu varietu národného jazyka, ani ho nespája s vyhranenou skupinou nositeľov, ale ho vníma ako súčasť každej vrstvy, prechádzajúcu celým stratifikačným modelom a v rozličnom stupni využívajúcu výrazové prostriedky celého národného jazyka, pričom žiadna z ostatných variet naň nemá deštruktívny ani dezintegračný vplyv. Obidva spomenuté javy (jazykový obraz sveta i bežný hovorený jazyk) istým spôsobom predstavujú onú prototypickú sféru komunikácie – jedna sa realizuje v mysli človeka, druhá pri jazykovom uchopovaní týchto javov.

V kognitivistickom prístupe k jazyku práve na pozadí primárneho, každodenne prežívaného, sveta sa vyčleňujú ostatné svety, odrážajúce objektívne zaobchádzanie s jeho javmi a racionálny prístup k nemu (Vaňková a kol., 2005, s. 83). Rovnako i v bežnom jazyku stojí v centre pozornosti bežný hovorený jazyk, ktorý v istom zmysle možno chápať ako korelát prirodzeného sveta a práve na jeho pozadí vyčleňujeme ostatné jeho variety, ostatné „(pod)jazyky“.

Jazykový obraz sveta sa v priebehu času a dejinného vývinu mení, je neustále v pohybe (Vaňková a kol., 2005, s. 53). Touto vlastnosťou – **dynamickosťou** – sa, pravda, vyznačuje i bežný hovorený jazyk, ktorý sa mení nielen pod vplyvom času a kontaktov s inými jazykmi, ale aj, a to predovšetkým, pod vplyvom premien sociolingvistickej situácie príslušného jazykového spoločenstva. A mení sa nielen z dôvodu meniacich sa pomenúvacích porieb členov danej lingvosociety, ale aj v dôsledku iných potrieb, ako sú napr. eufemizácia, intelektualizácia, ekonomickosť, prestíž, atď. (bližšie porov. Kišová, 2009, s. 102 – 104).

V súvislosti s primárnym/sekundárnym postavením teórie a praxe v týchto koncepciách možno tiež hovoriť o paralele. Pre obidva je charakteristické praktické pristupovanie ku skúmaným javom. „V jazykovom obraze sveta vidíme ako centrálny práve **praktický a pragmatický** vzťah k svetu, od ktorého sa až sekundárne odvíja nazeranie teoretické. Je špecifický svojou orientáciou na konanie a správanie, praktické zaobchádzanie s vecami a so svetom“ (Vaňková a kol., 2005, s. 54). A my dodajme, že sociolingvistika stojí a padá na výskumoch a interpretácii **jazykovej praxe**. Bežný hovorený jazyk nie je predsa žiadny teoretický konštrukt, ale plnohodnotný jazykový útvar používaný bežnými používateľmi v každodennej komunikácii vždy vsadený do istého

mimojazykového kontextu. A práve tento kontext determinuje preferenciu a následne výber príslušných jazykových prostriedkov v konkrétnej situácii. Ďalším spoločným prvkom teda je, že ani jedna z nových teórií neabstrahuje od mimojazykového kontextu, naopak, považuje ho za jeden z elementárnych konštituentov pri „výstavbe“ prejavu.

Iným výrazným momentom, ktorý podstatne odlišuje obidve novoskonštituované disciplíny od klasického štrukturalistického prístupu k interpretácii a klasifikácii vybraných jazykových javov, je chápanie **kategórie** (nazdáme sa, že v sociolingvistiky možno analogicky hovoriť o chápaní **variety**) ako veličiny, ktorá má svoje centrum a perifériu (porov. aj Vaňková a kol., 2005, s. 76) a hranice medzi jednotlivými kategóriami (teda aj varietami) sú plynulé a priepustné (porov. aj Slančová – Sokolová, 1994, s. 226). Podstata tohto prístupu spočíva v tom, že jednotlivé javy, a teda i jazykové prostriedky, hodnotíme vždy inak – v závislosti od „momentálnej“ situácie, funkcie, vzťahu k iným „entitám“ a podobne. Podstatné je, že pritom viac nevyužívame štrukturalistické polarizovanie javov a ich „klasifikovanie“ pomocou opozície „buď – alebo“, ale uplatňujeme skôr graduálny prístup a prostriedky do istej „skupiny“ zaradíme pomocou ich polohy na osi „viac – menej“ (vzdialené od prototypu).

Záver

Komparáciou kľúčových pojmov a metód kognitívnej lingvistiky a sociolingvistiky sme sa pokúsili nájsť paralely medzi týmito prístupmi a pokúsili sme sa odkryť aj nové alternatívy možného zisťovania a interpretácie inovačných prvkov v našej lexikálnej zásobe. Ukazuje sa, že takéto nazeranie na skúmaný jav môže odkryť nové zaujímavé súvislosti, ktoré, pravda, nemusia byť vždy v súlade s doterajšími výsledkami výskumov. Avšak sme presvedčení o tom, že berúc do úvahy princíp komplementarity (Ondrejovič, 2008, s. 48 – 49) ako jeden z možných všeobecnolingvistických metodologických postupov, aj tieto zistenia môžu slovenskej lingvistike priniesť zaujímavé výsledky.

Literatúra:

BOSÁK, Ján: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca. 1. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: Veda 1995, s. 17 – 42.

ČERNÝ, Jiří: Dějiny lingvistiky. Olomouc: Votobia 1996. 520 s.

DOLNÍK, Juraj: Jazyk ako kultúrny jav. In: Jazykovedný časopis, 2002, roč. 53, č. 1, s. 19 – 29.

KIŠOVÁ, Jana: O funkčnosti neologizmov. In: Aspekty jazykovedné a literárno-vedné II. Eds. V. Kováčová – D. Baláková – J. Šindelářová. Ružomberok: Katolícka univerzita 2009, s. 98 – 106.

MATHESIUS, Vilém: O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Ed. B. Havránek – M. Weingart. Praha: Melantrich 1932, s. 14 – 31.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk, veda o jazyku, societa. Sociolingvistické etudy. Bratislava: Veda 2008. 304 s.

SLANČOVÁ, Dana – SOKOLOVÁ, Miloslava: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: *Studia Academica Slovaca*. 23. Ed. J. Mlacek. Bratislava: STIMUL 1994, s. 225 – 240.

VANĚKOVÁ, Irena a kol.: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum 2005. 344 s.

* Príspevok vznikol s podporou grantu VEGA 1/0658/08 *Racionalita a iracionalita v štýle*.